

Олексій Сокирко

«ОДЯГАТИ І НАГЛЯДАТИ»

(одяг і соціальний статус найманців Лівобережного Гетьманату кінця XVII — початку XVIII ст.)¹

Про виключно важливу роль одягу, як соціального маркера, в домодерних суспільствах сказано достатньо багато. Між тим, більшою мірою це стосується саме соціальної семантики костюму, різноманітних аксесуарів, коли вони виступали своєрідною візитною карткою свого носія, зовнішнім виявом його добробуту, станової та професійної приналежності.

Порівняно мало нам відомо про професійний костюм², котрий слугував не тільки «спецодягом» у власному розумінні цього слова, але й вказував на певну корпоративну, іноді етнічну й віросповідну належність, в свій спосіб позначаючи правила соціальної гри й ампула її учасників. Як не дивно, але в сповненому війнами, «залізному» XVII столітті історики повсякденності практично не помічали одягу вояків. Йдеться не тільки про рицарство, шляхту, дворян, загалом представників *nobilis*, що їх костюм однозначно ототожнювався із воєнним ремеслом, але, в першу чергу, про професійних солдатів-найманців, масове поширення яких в європейських арміях

ранньомодерної доби знаменувало успіхи «мілітарної революції».

Відгомонам «викликів» нового часу у військовій галузі є зародження й розвиток в козацькому гетьманаті власного найманого (охотницького) війська, котрому довелося зіграти доволі помітну роль в його історії. Тісно пов'язане із державою, котрій найманство завдячувало своїм організаційним впорядкуванням й матеріальним забезпеченням, охотницьке військо було чи не першим складником гетьманських збройних сил, який дістав систему символіки, що вказувала на його окремішність і специфічний статус. Суть цієї окремішності полягала в наявності уніфікованого одягу й колективних клейнодів, відсутніх, скажімо, в козацьких полках. Охотницькі полки, що поділялися на піхотні (сердюцькі) та кінні (компанійські), підпорядковувалися безпосередньо гетьману, дістаючи з військового скарбу грошове й натуральне жалування, а також продукти харчування від податних категорій населення³. Матеріальне зміцнення центральної влади, як одноосібного розпорядника дер-

¹ Користуюся з приємної нагоди висловити подяку моїм колегам по методологічному семінару проф. Н. М. Яковенко при Товаристві дослідників Центрально-Східної Європи, котрі взяли участь в обговоренні однойменної доповіді автора, й без чітких цінних міркувань і зауважень дана стаття не набула б сьогоденного вигляду.

² Термін «професійний одяг» запроваджений у європейській історіографії відносно недавно й, наразі, має досить вузьке достосування (костюм селян, городян і представників окремих професій). Обґрунтування терміну й історіографію див.: Turnau I. European occupational dress from the fourteenth to the eighteenth century. — Warsaw, 1994. — P. 7–10.

жавної скарбниці, наприкінці XVII ст. спричинилося не тільки до тісної залежності найманства від гетьманів, але й до організації на його основі постійно існуючого професійного війська⁴.

В історії повсякденності одяг і та система соціальних знаків, що пов'язані з ним, розглядаються як одна з постійно існуючих в рамках матеріальної культури людства структур, через зміни якої виразно простежуються зміни в суспільстві. Полишаючи в нашому дослідженні осторонь розгляд подібних проблем, звернемо увагу передовсім на те, як одяг маркує окремі щаблі в соціальній і професійній сферах, їх інституційний/корпоративний статус і рівень добробуту. Справді-бо, важко сперечатися з висловом Броделя про те, що «хоч би скільки він змінювався, костюм скрізь уперто свідчив про соціальні протилежності». Позаяк об'єктом нашої уваги буде одяг військовиків, причому тієї їхньої частини, що не була прямо пов'язаною із традиційною, рицарською верствою, а завдячувала своїм існуванням державній владі, ми спробуємо з'ясувати, яку роль виконувало вбрання у відносинах панування/підданства, як засіб соціального/службового дисциплінування. Чому існувала потреба в ньому, яких меж сягало це панування, й чи лишало воно місце для сфери приватного?

Найманська барва: речі й символи

Передумови для формування більш-менш сталого комплексу одягу, уніфікації його кольорів і фасонів з'явилися переважно завдяки розвитку централізованого забезпечення гетьманських найманців. До звичайних статей їхнього постачання належав, зокрема, особливий військовий одяг — «барва». Зокрема, на Лівобережжі *барву* почали роздавати сердюкам в середині 70-х рр. XVII ст., як данину «звиклому обычаю», що закріпився в найманих полках правобережного гетьмана П. Дорошенка. Описуючи цю традицію, російський дипломат С. Щоголев зазначав: «они (найманці. — О. С.) у Дорошенка были и служили из денег, толко де у них и корысти, что пьет да ест, платья и оружие и лошади добрые имеют, за то и умирают»⁵. Видачі однотипного одягу (передовсім, каптанів і жупанів) й надалі стосувалися в основному охочепіхотних частин і лише з XVIII ст. — охочекомонних⁶.

Вбрання шили централізовано, в ремісничих цехах, котрі в такий спосіб відбували повинність «на потребу войсковую». Документи фіксують виготовлення *барви* протягом 90-х рр. XVII ст. кравецькими цехами Прилуцького й Ніжинського полків⁷. В 1702–1703 рр. гроші й *барва* постачалися на сердюків з

³ Детальніше про військо та систему його постачання див.: Заруба В. М. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті 17 ст. // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі — ЗНТШ). — Львів, 1993. — Т. 225. — С. 232–257; Сокирко О. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини: історія виникнення // Київська старовина (далі — КС). — 1998. — № 4. — С. 11–21; Його ж. Сердюцька піхота українських гетьманів // КС. — 1999. — № 6. — С. 49–63.

⁴ Сокирко О. Г. Роль найманого війська в еволюції інституту гетьманства (кінець 17–18 ст.) // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали VI Всеукраїнських історичних читань. — Київ; Черкаси, 1997. — Кн. 1. — С. 213–216.

⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — АЮЗР). — СПб., 1882. — Т. 12. — С. 216.

⁶ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукописів (далі — НБУВ. ІР). — Ф. 1, спр. 54482 (Лаз 1). — Арк. 19 зв. — 20; Спр. 55585 (Лаз 415). — Арк. 13; Ф. 2, спр. 1840. — Арк. 192 зв.; АЗР. — СПб., 1855. — Т. 5. — С. 242; АЮЗР. — Т. 13. — С. 120, 524.

⁷ НБУВ. ІР. — Ф. 8, спр. 228 м (97). — Арк. 1080; Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII–XVIII вв. // Записки Ніжинського інституту народної освіти. — Ніжин, 1926. — Кн. 6. —

Стародубського полку, де для їх збору було організовано штат спеціальних служителів⁸. 1722 р. Генеральна військова канцелярія придбала комплект габи⁹ «в покупке по 88 копеек штука, [и] поделаны кавтаны против прежнего обыкновения и у покупки каждой кавтан имел быть по 96 копеек и с полкопейкою»¹⁰.

Хронологічно перший і єдиний докладний опис сердюцької барви кінця XVII ст. подає «История Русов»: «мундир..., состоящий из куртки или камзола с рукавами красной мальвы бумажной, набитый часто баволною и выстеганный частыми полосами и из шаровар суконных голубых, а вместо плащей из одного турецкого дуломана, называвшагось габою с воротником по поясу»¹¹. Наскільки можна довіряти цьому опису однозначно сказати важко, адже «История» писалася не як науковий, а швидше публіцистичний твір, чимало фактів якого є дуже далекими від історичної дійсності. Втім, придивимося уважніше до тексту.

Згідно «Истории Русов», основу сердюцького вбрання складав жупан (це підтверджують тогочасні джерела) — різновид довгого верхнього одягу прямого крою з вузькими рукавами, — що його автор, аби унаочнити опис для своїх сучасників, порівняв із камзолом. Як впливає з подальшого, він виготовлявся з сукна темно-червоного кольору (мальви) й простьобувався «баволною» («баволна», «бавелна» від польського *bawelna*),

тобто бавовняною волокниною. Дана деталь є симптоматичною, адже побутування цього матеріалу в Україні XVI–XVII ст. фіксується багатьма джерелами: бавовною набивали подушки, підкладали в чоботи, використовували в медицині. Особливою популярністю користувалася «бавелница» — бавовняна тканина з якої шили хустки¹².

Просушена й знежирена бавовна йшла і на утеплення верхнього одягу. Імовірно, простьобаний нею жупан ставав жорсткішим і служив сердюкові захистом від шабельних ударів. Техніка укріплення бавовною та іншими матеріалами верхнього одягу потрапила в Східну й Центральну Європу зі Сходу (Туреччини й Персії). Звичайно шар бавовняної волокнини вміщувався між підкладкою з недорогого матеріалу й лицьовою тканиною, яка зверху прошивалася паралельними або навскісними стібками металізованої нитки чи міцного шовку.

В XVI — середині XVII ст. прошиті бавовною й кінським волоссям довгополі каптани носили реєстрові козаки. «Они (козаки. — О. С.) используют разновидность платьев московитского типа, — писал у своїх «Дійсних причинах повстання козаків проти Польщі» французький письменник середини XVII ст. П. Лінаж де Восьенн, — стеганних и защищающих от копья и стрел, но не от огнестрельного оружия»¹³. Аналогічні типи захисного вбрання були широко

С. 98–99; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — К., 1902. — Т. 3. — С. 96–97.

⁸ НБУВ. — Ф. 2, спр. 18317. — Арк. 10.

⁹ Габа — різновид цупкого сукна білого кольору, що імпортувалося з Туреччини.

¹⁰ Там само. — Ф. 1, спр. 54482 (Лаз 31) — Арк. 153; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 53, оп. 2. — Арк. 2–2 зв.; Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–1723 гг. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1898. — Т. 12. — С. 118–119.

¹¹ История Русов. — М., 1846. — С. 179.

¹² Историчний словник українського языка. — Харків: К., 1931. — Т. 1. Зош. 1. — С. 45, 47; Стороженки. Фамильный архив. — К., 1908. — Т. 6. — С. 208, 564.

¹³ Дмитриев М. «Пояснение, касающееся восстания казаков и вторжения татар в Польшу в 1647 г.». Источник книги Линажа де Восьенна о восстании под руководством Богдана Хмельницкого // Історія, історіософія, джерелознавство: Статті, розвідки, замітки, ессе. — К., 1996. — С. 351–352.

відомі також у Московській державі («тегилай», «бумажные доспехи») і Речі Посполитій (*żupan bojowy*). В колекції Краківського Національного музею зберігається бойовий жупан гетьмана С. Жулкевського, виготовлений із золототканого атласу й зміцнений бавовняними смугами¹⁴.

Значно складніше встановити, що криється під згаданим у описі «доломаном белого сукна». Швидше за все, тут йдеться про *дуламу* (з тур. *dolama*) — різновид верхнього одягу, який у XVI ст. був запозичений угорцями в турків і поширився в сусідніх народів. Документальні згадки здебільшого просто згадують його, не вдаючись у особливості конструкції й зовнішнього вигляду. Так, серед речей української шляхти зустрічаємо ошатні «доломан адамашковий чирвоний шкарлатный» та «доломан червоний полушкарлатный» (1631)¹⁵. Як відгомін впливу польської та угорської моди цей вид вбрання в XVII ст. зустрічається в гардеробах московських бояр і дворянства¹⁶.

Традиційно *дулама* ототожнюється з угорським одягом, вужче — з вбранням гусарської кінноти, запозиченим згодом поляками й волохами. В угорському варіанті *дулама* являла собою короткий каптан (точніше, напівкаптан) з вузькими рукавами, прикрашений численними

гудзиками й петлицями з шнурів або тасьми. Гусарська дулама, котру на рубежі XVI–XVII ст. носила польська й українська шляхта, на думку фахівців з історичної лексикології, мала вигляд короткого плащика¹⁷. В Туреччині ж *дулама* використовувалася саме як додатковий верхній одяг з довгими полами й, іноді, розрізними рукавами, часто підшитий хутром¹⁸. Прикметно, що в тексті йдеться про носіння *дулами* поверх жупанів «вместо плащей», себто вона мала бути досить довгою, можливо — різновидом довгополого широкого каптану з застібками-петлицями, підшитого підкладкою. В описаному «Историей Русов» варіанті до нього додавався великий комір-пелерина, який у піднятому положенні захищав вояка від дощу й снігу¹⁹. При цьому шапки й чоботи, очевидно, ще не мали чітко визначених фасонів і кольорів, оскільки постачалися в полки не централізовано. Найманці або діставали їх від населення, або замовляли в ремісників індивідуально.

Наявність перелічених вище аналогій опису «Истории Русов» в актових і нарративних джерелах XVII — початку XVIII ст. може свідчити на користь його аутентичності. Звернімо увагу й на загальні абриси цього костюму, що не мають жодних прототипів ані в одностроях гетьманського війська, ані в уні-

¹⁴Денисова М. М. Поместная конница и ее вооружение в XVI–XVIII вв. // Труды Государственного исторического музея. — М., 1948. — Вып. 20. — С. 36.; Денисова М. М., Портнов М. Э., Денисов Е. Н. Русское оружие: Краткий определитель русского боевого оружия XI–XIX вв. — М., 1953. — С. 70; Żygulski Z. «Lisowczyk» Rembrandta (studium ubioru i uzbrojenia) // Biuletyn historii sztuki. — Warszawa, 1964. — Nr 2 — S. 100–102; Żygulski Z., Wielecki H. Polski mundur wojskowy. — Kraków, 1988. — S. 151, 321.

¹⁵Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). — К., 1909. — Ч. 1. — Т. 11. — С. 125; Ч. 8. — Т. 3. — С. 585.

¹⁶НБУВ. ІР. — Ф. 2, спр. 13776–13777. — Арк. 2.

¹⁷Історичний словник українського языка... — Т. 1. — Зош. 2. — С. 773.

¹⁸Эвлия Челеби. Книга путешествия. — М., 1961. — Вып. 1. — С. 58, 278; *Dołoman* // Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. — Warszawa, 1901. — Т. 2. — S. 10.

¹⁹Подібні опанчі або рединготи з комірами масово використовувалися в європейських арміях кінця XVII–XVIII ст.: Летин С. Гвардия Петра Великого 1702–1725 годов // Орел. — 1992. — № 1. — С. 11–12; Мерцалова М. Н. История костюма. Очерки истории костюма. — М., 1972. — С. 103–104.

формі російської армії XVIII ст. й, отже, навряд чи могли бути нав'язні побутовими реаліями, сучасними авторові. Більше того — такі деталі, як, наприклад, простьобування сердюцького жупана, виключають можливість використання автором іконографічних матеріалів, які не здатні настільки докладно відтворити особливості одягу.

Можна припустити, що автор «Истории» користувався оригінальним джерелом з описом вбрання (судовими протоколами, скаргами, реєстрами, що зазвичай містили переліки вкраденого або конфіскованого майна), а то й справжніми речами, котрі переховувалися в популярних наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у середовищі українського дворянства приватних колекціях старожитностей.

Протягом першої чверті XVIII ст. детальних звісток про сердюцьку барву в джерелах немає. Судячи з листування гетьмана І. Скоропадського з російськими владними установами, через нестачу грошей, вона практично не видавалася. Між тим, ремствуючи на перебої в постачанні, Генеральна військова канцелярія відзначала, що «прежде сего при заплате роковой и біляки давалися», що отже, може свідчити про те, що за правління попереднього гетьмана І. Мазепи охочепіхотні полки все ж таки діставали принаймні верхній одяг²⁰. В грудні 1722 р. в Полтаві було закуплено партію габи «на дело сердюцкого полку кафтанов»²¹. Генеральна військова канцелярія в лютому 1723 р. відправила частину з нього до кравецьких цехів, наказавши «з якої габы или з одной штуки з болшой болшой, а з меншой меншой был выкроен габяк; или некоторые штуки, раскроив-

Выборний козак 1:1

**Малюнок І. Калиновський Т.
Тип однострою («мундирного плаття») реєстрових козаків та компанійців. Середина 60-х рр. XVIII ст.**

ши,... жебы з каждой вышло по беляку, употребить бы на прикладки до 15 албо до 16 штук»²².

Іконографічні матеріали зображують каптани початку XVIII ст. довгопозими, з досить вузькими рукавами й маленьким стоячим коміром із зрізаними кутами. Згадані приписом Генеральної військової канцелярії «прикладки» могли бути не тільки конструктивними деталями коміру або карвашів, але й вставними клинами-«рясами», які відповідно до тогочасної моди вшивали до подолу. Документи Малоросійської колегії свідчать, що повний комплект одягу становив 249 каптанів, себто рівно стільки, скільки військовослужбовців нараховував єдиний, як на той час, полк Гаврила Бурляя. Таким чином, однакові «біляки»

²⁰НБУВ. ІР. — Ф. 8, спр. 234 (1). — Арк. 113.

²¹НБУВ. ІР. — Ф. 1, спр. 54482 (Лаз 31). — Арк. 153.

²²Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–1723 гг... — С. 118–119.

теоретично мали б носили всі сердюки без винятку — від рядового до полковника включно²³.

Судячи з наявних джерел, до початку XVIII ст. компанійці барву одержували не регулярно, дістаючи лише окремі предмети вбрання (шапки, панчохи, чоботи) зі *стацій*. Хоч в універсалах обіцянки «уконтентувати одежою потребною» зустрічаються, конкретних вказівок про її направлення до охочекомонних полків нам виявити не вдалося²⁴. Очевидно, гетьманське правління замість готового одягу видавало компанійцям гроші на його придбання²⁵.

Щодо типів вбрання найманців, то документи останньої чверті XVII ст. — початку XVIII ст. найчастіше згадують речі, однаково поширені серед населення Лівобережної України. Так, наприклад, в переліку майна одного з компанійців полку І. Новицького (1691), було «жупанов два, чоботи, шапка, пояс шовковий и бурка». Окрім жупанів, компанійці носили також *сукмани* й *кунтуші*²⁶. Під час походів їх перевозили згорнутими в спеціальних полотняних торбах — скавах, а на постоях зберігали в скринях.

Очевидно, спільною особливістю цих типів одягу для компанійців була наявність довшого подолу, який прикривав ноги вершника в сідлі. У холодну пору року на нього вдягали суконну опанчу, валяну з вовни бурку або кожух²⁷. Взагалі, кожухи й шуби, поряд із жупанами, наскільки можна судити з джерел, склали досить типовий різновид жалуваної

від гетьманів барви. В листопаді 1695 р., повідомляючи царів про підготовку сердюків Таванської залоги «на целозимную тамошную службу», І. Мазепа згадував, що «послал есмь на всякого старшого и меншого товарища по шубе, которые шубы на денги изъ скарбу войскового суть куплены»²⁸. В Терському поході 1724 р. компанійці полку Григорія Тонконога дістали по 3 рублі для купівлі кожухів²⁹.

В соціальній абетці того часу, основні елементи охотницького вбрання дозволяли «прочитати», перш за все, рід занять, а відтак і соціальну приналежність найманців, ідентифікуючи їх з верствою вояків. Це — наслідок, головним чином, складу розглянутої нами барви, поєднання її елементів, які в своїй основі нічим не відрізнялися від козацьких: носіння рицарського верхнього одягу — жупану, каптанів, кунтушів (замість свит у посполитих), й що найголовніше — чобіт, котрі були ніби невід'ємною ознакою козака. Після Хмельниччини, наслідком якої було покозачення (сказати б тодішньою мовою «порицеріння») практично всіх прошарків суспільства — від селян до міщан і купецтва включно, — престижні ознаки нового козацького статусу досить міцно закріплюються у типах вбрання, звичці носити вуса замість борід, виголювати чуб тощо. Описуючи ці карколомні новації за перших років революції, Самовидець з сумом ремствує на те, що «присягліє бурмистрове, и райци свої уряди покидали, и бороди

²³Пор.: ЦДІАУК. — Ф. 53, оп. 2, спр. 649. — Арк. 27; 855. — Арк. 23.

²⁴Акты, относящиеся к истории Западной России (далі-АЗР). — СПб, 1855. — Т. 5. — С. 147, 154.

²⁵НБУВ. IP. — Ф. 2 — Спр. 14063; ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1027. — Арк. 11зв.; АЗР. — Т. 5. — С. 147, 154.

²⁶НБУВ. — Ф. 2 — Спр. 14380; 14628. — Арк. 252 зв.

²⁷ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1027. — Арк. 11зв.; Журнал, тобто засушна записка справ, що траплялися у військовій Генеральній канцелярії... // КС. — 1994. — № 3. — С. 22.

²⁸Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. — Владимир, 1903. — Т. 1. — С. 552.

²⁹ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1027. — Арк. 11.

голили, и до того войска ишли: бо тіє собі зневагу держали, которій бі з бороною неголеною у войску был. Так диявол учинил собі сміх з людей статечних»³⁰.

Позбавлення традиційних символів автоматично свідчило про зміну місцеположення людини в соціальній драбині, іноді навіть пониження її престижу. Недаремно, за словами протопопа Максима Филімоновича, українська старшина лякає поспільство, що «мовляв коли цар та Москва візьмуть у свої руки (владу), то невільно буде селянам в чоботях та сукняних жупанах ходити», себто забере в них «звиклі» вольності³¹.

Варто, однак, звернути увагу на те, що, вказуючи на явно рицарський статус охотників, їх одяг аж ніяк не ототожнював їх з самою козацькою верствою. Забезпечуючи себе всім необхідним для військової служби, реєстровці не одержували з скарбниці ані регулярного жалування, ані одягу, вбираючись надзвичайно строкато відповідно до свого смаку й матеріальних можливостей. Протягом другої половини XVII ст. ми маємо лише окремі згадки про видачу готового одягу козакам від гетьманського правління чи московських царів у вигляді винагороди (частіше про гроші, сукна й соболя). При цьому такі пожалування виступають лише як одноразові, й на відміну від найманських, не мають нічого спільного з системою забезпечення війська.

Одяг і влада

Соціальний «статус» барви по відношенню до такого стану речей визначає вже сама її назва. Ще від середини XVI ст. в Україні та Польщі так імену-

вали одяг слуг і служебників, періодично жалуваний їм від володаря в якості винагороди. На землях Речі Посполитої барва була своєрідним аналогом західноєвропейської лівреї, виготовляючись за уніфікованим зразком й у відповідній кольоровій гаммі, що найчастіше включала гербові барви власника. Однаково вбрані слуги в почті великого можновладця або середньозаможного шляхтича були помітною частиною соціального спектаклю, розіграного в публічних місцях.

Яскравий приклад символічного значення барви, як вияву престижу, щедрості й матеріальної потуги володаря, подає листування познанського воєводи Криштофа Опалінського з братом Лукашем у часі підготовки до подорожі на сейм. Відмовляючи останнього від наміру перемінити звиклий колір барви, досвідченіший Криштоф аргументує це тим, що стара барва на думку багатьох «і ошатна, і яскрава, і від інших відмінна». «Видається мені, — продовжує він, — що найкраще триматися одного кольору, як інші чинять, бо через те одразу можна впізнати, чия то піхота»³². Підозрюючи, що Лукаш може-таки вчинити по-своєму, Криштоф застерігає його, що попри все залишить для своїх слуг стару барву, хай навіть це зашкодить картинності його виїзду. На перший погляд, пильна увага до таких деталей, котрі обговорюються серйозними політиками нарівні з куди актуальнішими питаннями підготовки сейму, закулісних інтриг, може видатися доволі дивною. Втім, не будемо забувати, що суто зовнішні атрибути політичного впливу й соціального становища, котрі необхідно було не просто продемонструвати, а виказати в найбільш вбивчий для своїх конкурентів

³⁰Літопис Самовидця (далі — ЛС). — К., 1971. — С. 57.

³¹Мордвінцев В., Харишин М. Київська митрополія за часів Визвольної війни // КС. — 1995. — № 4. — С. 113.

³²Listy Krzysztofa Opalińskiego do brata Lukasz. 1641–1653 / Wyd. R. Pollak. — Wrocław, 1957. — S. 49.

спосіб, важили для можновладця рівня Опалінських надзвичайно багато. Адже Криштофа турбує не так норавливість брата, як те, що при в'їзді до міста їхні почти, вбрані в різний одяг, не будуть виглядати одноманітно, а отже губитимуться серед інших, здаватимуться малочисельними й взагалі непоказними.

Служебницька барва цілком органічно прижилася й в українській практиці, маючи такі самі смислові коннотації. Так, видачі барви старанно фіксував у своєму щоденнику Яків Маркович. В квітні 1723 р. «барму, сукно и грошей по пол. 8 зол.» одержали «молодики», що судячи, з усього, прислужували на дворі³³. З березня наступного року маємо докладніший опис: «Браму молодикамь моимь далемь: лутшимь карунь и по 5 копъ грошей; середнимь тожь карунь и по 11 зол., другим карунь же и по 10 зол., а подлѣйшимь полкарунь и по 9 зол., машталѣрамь — блакитное товстое сукно и грошей: одному рубль, другому 3 зол., кухтикови Петру такое жь сукно и грошей таляръ; Лисому, новутному машталерови, 3 зол.; Орановскому — сукна французского и лудану бѣлого»³⁴. Часом замість одягу челядникам могли видаватися гроші³⁵. До того ж певна різниця між старшими й молодшими слугами існувала не тільки на рівні високості жалування, але й якості господарської барви, як-от у випадку з візниками, «лутшимь» з яких (очевидно тим, які сиділи на козлах старшинського візка й весь час були на виду) видавали більш дороге сукно й по 5 золотих, а

«подлѣйшимь» цупку й дешеvu габу та по 4 золотих³⁶.

Окрім суто утилітарних і функціональних рис барви не можна забувати й про її важливу комунікативну роль. В нашому випадку барва — перш за все елемент жалування, винагороди за військову службу гетьманських найманців. Через неї володар засвідчує не тільки підпорядкованість слуг своїй владі, а й опікування ними, винагороду за сумлінне виконання обов'язків. Роздача одягу — неодмінний атрибут поведінки «правильного», «доброго» володаря, що мусить постійно виявляти щедрість до підданих. Саме він (поряд із «хлібом», як метафоричним символом найманського жалування) найчастіше фігурує в найрізноманітніших зверненнях гетьманів до охотних полків. Так, в універсалі до компанійського полку Новицького з жовтня 1678 р. Самойлович обіцяє: «...яко одежею потребною так и просторнѣйшим на зиму становиском вас уконтентуемь»³⁷. «Печаловитое рейментарское старание» яке неодмінно засвідчується в усіх подібних документах завжди застерігає своїм вірним воякам, що «на одежду... особливый наш обмысл будет»³⁸.

Барва є апробованим способом утвердити свою владу над неспокоїною найманською вольницею, надійніше прив'язати її до себе, зрештою переманити під свій регімент інших. У такій собі «війні універсалів» за переділ найманських ринків, що розгорнулася в 60–70-х рр. XVII ст. між право- та лівобережними гетьманами, це видно особливо чітко. Зваблюючи на свій бік черкаську залого, Іван Самой-

³³Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / Под ред. А. Лазаревского. — К., 1893. — Ч. 1. — С. 23.

³⁴Там само. — С. 78.

³⁵Там само. — С. 153.

³⁶Там само. — С. 216.

³⁷АЗР. — Т. 5. — С. 154.

³⁸Там само. — С. 147.

лович у зазивному листі ставив у приклад сердюків полку Михайла Мовчана «и иные компание пехотные полки», які перейшли до нього раніше й служать «не без хлеба и достойного призрения»³⁹. Конкурент Дорошенка, Григорій Гуляницький, за інформацією московських послів, «привез с собою сукна, и кто придет к нему серденят, дает кофтаны и штаны и шапки; и то де уедава, многие и с сей стороны (Дніпра. — О. С.) к нему Гуляницкому пошли и от Дорошенка идут»⁴⁰. Змагання за жалування та знаки рейментарської милості існувало й між різними формаціями найманців, які апелювали в тому числі до традицій видачі барви. Зокрема, ремствуючи на те, що Іван Мазепа щедро одарює сердюків і компанійців, «яко им каждого року по жупану и по кожуху и грошей коп по килка», запорозьке товариство ставило йому в приклад правління «славной памяти гетьмана Ивана Бруховецкого», від якого низовики мали «на каждого по жупану о козака и грошей коп по дванадцать»⁴¹.

Прийняття в підданство супроводжувалося складанням присяги й символічним жалуванням від нового володаря. Звичайно, що у випадку з найманцями, останнє набувало особливо актуального значення ще й з суто меркантильних міркувань, бо матеріальні вигоди в цьому середовищі цінувалися найперше. Тому пояснення Самойловича царським дипломатам причин виснаження гетьманської скарбниці містилися, між іншим, і згадку про те, що «откуда ни есть прилучитца знатной товарищ войсковой, как есть ныне с тое стороны Днепра завоеванных, и из тех ни единого без

помогателства праздна не отпускаю; также пешего полку Ханенкова товар(и)ству, при моем регименте пребывающему 4 год, а посем и Молчанова охотного конного, надеянием о милости государственной в том от колика лет обнадежанного, также и пешим прошлолетним полком *не токмо товар(и)ству, но и старшине оттуды ж одежду и обувь и всякие дачи против чину всякого... чрез все времена промышляя всегда и отдаю* (курсив наш — О. С.)»⁴².

При врахуванні всіх нюансів барви як засобу комунікації між володарем і слугами, не будемо забувати й про її суто зовнішню функцію, як колективного символу належності збройних слуг — найманців — до протекції Війська Запорозького й безпосередньо гетьмана. Уважне око канцеляриста Миколи Ханенка вхопило цю особливість у одязі почту, що супроводжував у січні 1722 р., у поїзді до Москви гетьмана І. Скоропадського, зауваживши, що «в боті, від світлого князя присланому, їхав ясно-вельможний його милість пан гетьман із генеральними особами та полковниками свого рейменту ніжинським, прилуцьким і гадяцьким, *усі вдягнені в габяки, козацьким строем* (курсив наш — О. С.) з рогами»⁴³. Одноликість, вбраних у білу або червону барву сердюцьких полків, «кои служили во время походов при гетмане»⁴⁴, мала особливо привертати увагу очевидців (наймана піхота, починаючи з часів Самойловича, не тільки охороняла рейментарську резиденцію, але й супроводжувала двір свого володаря у воєнних виправах й урочистих виїздах⁴⁵). Репрезентаційна функція одя-

³⁹АЮЗР. — Т. 12. — С. 589.

⁴⁰Там само. — С. 217.

⁴¹Еварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. — Т. 1. — С. 105, 107.

⁴²АЮЗР. — Т. 13. — С. 119–120.

⁴³Діаріуш, або журнал, тобто щоденна записка okazій та церемоній... // КС. — 1993. — № 6. — С. 34.

⁴⁴ЦДДАУК. — Ф. 53, оп. 2, спр. 647. — Арк. 8.

гу військових слуг, як підкреслення потуги й значущості свого господаря, в даному випадку, цілком очевидна й знаходить безліч аналогів у європейській практиці.

Можливо, для сучасників був очевидним й інший смисловий підтекст самої барви — не просто факт служіння якомусь володареві, але й певний ступінь залежності від нього, коли жалування слуги, в тому числі оприявлене в одязі, залишалося мало не єдиним джерелом його існування. На символічному рівні барва, мабуть, підкреслювала це надзвичайно сильно, — що слуга, на відміну, скажімо, від рицаря-козака, носить не власний одяг, а пожалуваний йому господарем. Необхідність мати на собі такий знак полягає не тільки в служебницькому статусі, але й в простій матеріальній необхідності, тісній залежності добробуту від щедрості володаря.

Особливу символічну роль грали також і коштовні нагороди вищого суверена — московського царя, доповнюючи в свій спосіб жалуваний рейментарський одяг. З-поміж найманського загалу їх звичайно діставали не тільки полковники, про яких ітиметься далі, але й представники сотенної старшини, навіть рядові, виправлені до Москви з реляціями й полоненими («сеунцики»). У 1692 р. за погром турецького війська під Очаковом компанійський полковник Г. Пашковський був пожалуваний «сукна кармазину 5 аршин, тафты тож, отласу да камки по 10 аршинов», ротмістр С. Безпаленко й компанійці, що діставили в Москву полонених і гетьманське донесення одержали, відповідно, «сукна кармазину 5 аршин, отласу да камки по 10

аршин» й «по сукну кармазину, да по тафте, мерою по 5 аршин человеку»⁴⁶. Окрім справної служби, таке жалування могло винагороджувати й «полонное терпенье», після того, як бранець повертався додому⁴⁷.

Більшість «жалуваних» матерій ішла на виготовлення коштовного верхнього вбрання — каптанів, жупанів, кунтушів, шуб, делій, хутряних опанчей тощо, оскільки такий одяг був своєрідним предметом гордоців його власника й завжди виставлявся напоказ. Як правило, його вдягали тільки на найбільші свята або урочистості, ретельно оберігаючи від непогоди. В одній із скарг пограбований козак особливо шкодував за відібраними розбійниками червоним жупаном й двома кармазиновими «вершками» для шапок «великих государей жалованья»⁴⁸.

Втім, ошатність одягу, його яскравий колір, коштовні тканини — це швидше виняток, прерогатива й атрибут верхівки, які вкрай рідко поширюються на загал простих найманців.

Барва і мундир: індивідуалізм чи уніфікація?

В арміях ранньомодерної Європи саме барва та її близькі аналоги (наприклад, ліврея) виступали своєрідною точкою відліку в еволюції військових одностроїв. Уніфікація солдатського одягу в цей час слугувала кільком завданням, найважливішим серед яких було розрізнення власних військ від чужих. Одноманітний одяг своїми кольорами не тільки вказував на належність вояка до армії того чи іншого монарха, але й

⁴⁵ЛС. — С. 145; Для истории компанейских полков // КС. — 1901. — № 10. — С. 11.

⁴⁶Источники Малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским (далі — ИМР). — М., 1858. — Ч. 2. — С. 14–22; Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом. — М., 1872. — Т. 1. — С. 98–99, 309, 312, 320, 321, 334.

⁴⁷Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. — Т. 1. — С. 688.

⁴⁸Там само. — С. 220.

1:1 з обрізом 5 мм. справа

Малюнок 2. Хайденріх М. Польські гайдуки в барвах. 1601–1612 рр.

дозволяв полководцям на бойовищі безпомилково відрізняти власні війська від ворожих, що істотно полегшувало управління боєм. Приблизно аналогічним шляхом до описаного нами українського варіанту розвивався вояцький костюм у Речі Посполитій (між іншим, теж називаний барвою), де одноманітне плаття ще з часів Баторія діставали як кварцяні війська (переважно, піхота), так і приватні відділи магнатів⁴⁹. Різноманітні лівері мали придворні гвардії у Франції, Англії, італійських та німецьких кня-

зівствах. Протягом Тридцятирічної війни значна кількість полків континентальних армій вбиралася відносно однотипно коштом своїх наймачів або почесних шефів.

З середини XVII ст. на Захід від Польщі й України своє місце у військовому побуті регулярних армій повільно, але впевнено утверджував мундир — повністю уніфікований повсякденний і парадний одяг військовослужбовців з відповідними ранговими відзнаками, що централізовано виготовлявся й постачав-

⁴⁹Historyczny rodowód polskiego ceremonialu wojskowego / Opr. L. Patajczyk. — Warszawa, 1981. — S. 77; Żygulski Z., Wielecki H. Polski mundur wojskowy. — Kraków, 1988. — S. 17–21. В Речі Посполитій кварцяне військо, утримуване державою, до початку XVIII ст. практично не мало скільки-небудь усталених стандартів одягу. У кінноті певна одноманітність в одязі, амуніції та озброєнні могла існувати лише в межах підрозділу, коли за цим слідували ротмістри, намісники або шефи. В піхоті необхідність мати однаковий одяг — «barwu» — згадувалася вже «Porządkiem praw rycerskich wojennych» Жигимонта II Августа з 1557 р., а реально він був введений, швидше за все, Стефаном Баторієм в новосформованих полках угорської піхоти. Барву гербових кольорів мали також відділи надвірного війська українських та литовських магнатів. Втім, цей символічний партикуляризм не було подолано навіть в ході модернізаційних реформ. До польського війська просто імпортувалися західноєвропейські типи мундирів, залишаючи порівняно незначне місце для національних традицій. Прикметним є й те, що саме слово «мундир» утверджується в польській мові тільки у XVIII ст.

ся за рахунок держави. Вважається, що вперше уніформу було запроваджено в парламентській армії Англії 1643–1645 рр., червоний колір якої досить швидко став традиційним для британських солдатів. 1647 р. стандартизацію розмірів вбрання для польових полків запроваджено у Франції, де до того часу мундири й лівреї мала тільки королівська гвардія⁵⁰.

Зовнішній вигляд солдатської уніформи був досить-таки подібним у більшості європейських армій, відрізняючись хіба що кольоровою гаммою. Він складався з довгого однобортного сукняного каптану (вести) з бічними розрізами й широкими обшлагами на рукавах. Під каптан вдягався схожий за кроєм камзол, котрий у літню пору міг слугувати верхнім одягом. Гардероб рядового доповнювали обов'язкова сорочка, галстух (хустка), короткі штани (кюлоти), черевики або короткі чоботи, панчохи й капелюх. Кожен з елементів одягу мав чітко встановлений термін служби й спосіб носіння, описані в статутах і спеціальних інтендантських табелях. Уніфікації було також піддано амуніцію, озброєння, колективні символи військових частин (прапори, значки, штандарти, сигнальні засоби) й індивідуальні рангові відзнаки генералів, офіцерів і підстаршин (нагрудні знаки, шарфи, тростини, еспонтони).

Чи можна, однак, проводити якісь паралелі між барвою й одностроєм? Не будемо забувати, що окрім суто утилітарних і знакових функцій однострої, що постали в регулярних арміях, мали набагато важливіше завдання — соціальне й службове дисциплінування. В абсолютних монархіях армія, подібно до інших гілок державного апарату, розбудовувалася за принципами добре відлагодженої машини, кожен складовий елемент якої, пов'язаний з іншими, забезпечує справну роботу всього механізму. Первісною клітиною цієї будови є солдат, якого буквально виліплюють з сирого тіста, надаючи йому актуальних для системи рис: фізичної будови, правильної постави, манери поведінки тощо. «Відкриття тіла як об'єкта й мішені влади» рубежу XVII–XVIII ст., описане свого часу Мішелем Фуко, передбачало застосування до індивіда дозованого примусу, що опановує його тілом, підкоряє собі, а згодом і певному колективу, в складі якого це тіло буде максимально ефективно використовуватися в потребах влади⁵¹.

Звернемо увагу на те, що в рамках цієї стратегії примусу, знаковий одяг відіграв вкрай важливу роль. По-перше мундир, на відміну від попередніх часів, набув надзвичайної регламентації — статuti, речові й амунічні відомості максимально детально описували не тільки перелік солдатських речей, їх колір, але й розміри, порядок і час носіння, терміни використання. З'являється особлива категорія інтендантських звітів, в яких вояк фігурує не стільки, як бойова одиниця, скільки як утриманець, споживач матеріальних благ, гарантованих йому державою.

Жростка регламентація вбрання, навіть того, що можна носити поза службою, є надзвичайно сильним елементом дисциплінування, коли вояку прищеплюється почуття відділеності від цивільної сфери, власної окремішності в рамках соціального та професійного поділу суспільства. При всій своїй «семіотичності», мундир розглядався тодішніми теоретиками військової справи ще й як

⁵⁰Parker G. The military innivation and the rise of the West, 1500–1800. — Cambridge, 1988. — P. 71–72.

⁵¹Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці / Пер. з французької П. Тарашук. — К., 1998. — С. 168–175.

чинник психологічного посилення зовнішньої агресії, внутрішньоїєрархічної покірливості, словом тих якостей, котрі зараховувалися до найвищих вояцьких чеснот.

Спільні навчання однаково вбраних полків й надані їм певні знакові відмінності, безсумнівно, мали слугувати виробленню почуття корпоративності, належності до військового колективу, професійної солідарності. Одягнувши мундир, солдат мало не до кінця життя залишався позбавленим старої ідентичності й власної індивідуальності, котра могла зберігатися лише в розмаїтті цивільного вбрання. Однострій ставав для нього другим «я» про що свідчать неодноразові згадування його елементів (капелюхів, шинелей тощо) в солдатському фольклорі.

Нарешті мундир, котрий охопив спочатку солдатські маси, а згодом і офіцерський корпус, став виключно зручним маркером внутрішньої військової ієрархії, на якій трималася дисципліна й система виховання.

На тлі цих особливостей барва зберігає за собою виразно архаїчну функцію. Очевидно, що про жодне дисциплінування такого ступеню в традиційних суспільствах не могло йтися. Нав'язуючи свої знаки слугам і воякам, володарі просто позначали юрисдикцію й ступінь залежності, залишаючи чимало місця для збереження власної ідентичності. Жалуваний одяг виконував більшою мірою комунікативну функцію, до того ж він не був настільки регламентованим і одноманітним, виготовляючись кустарно, цеховими ремісниками без жодних еталонних взірців й часто-густо з підручного матеріалу.

Вбраний у барву слуга відрізнявся її кольором і відносною одноманітністю

фасону лише від рицаря-індивідуаліста, котрий взагалі не мав у своєму костюмі нічого подібного. Але настільки ж помітною була його відмінність і від солдата регулярної армії, вигляд якого був більшою мірою уніфікованим і підпорядкованим стандартам, словом одноманітності, зведений до абсолюту. Барва швидше свідчила про підлеглість, ніж про необмежене панування.

Немає жодного сумніву, що барва складала лише частину гардеробу гетьманського найманця до якого дуже органічно впліталися й елементи цивільного костюму, зокрема змінні речі (порти, кошулі, хустки, іноді — жупан або кунтуш), котрі найманці могли замовляти приватно і, в окремих випадках, — досить дороге «жалуване» вбрання. Реєстр речей, взятих при заарештованому в 1724 р. компанійці Антоні Скринському, згадує окрім одягу, який був на самому в'язні, білу сукняну опанчу, сап'янові чоботи, п'ять пар білих хусток і зовсім не уніформенний «пояс доброй гданской работы ткан золотом ценою дватцать рублев»⁵². Документи середини XVIII ст. часто фіксують в гардеробах компанійців свити й каптани, які, найімовірніше, вживалися паралельно з односторями як повсякденний одяг⁵³.

Особливо прикметним в цьому плані є вбрання охотницької старшини, для якої упродовж довгого часу взагалі не існувало спеціально встановленого одягу. Як і в більшості європейських армій, офіцерському корпусу, з огляду на його привілейоване соціальне походження й службове становище, влада дозволяла вбиратися на свій смак. В загальних рисах убір охотницької старшини кінця XVII — початку XVIII ст. повністю уподібнювався вбранню козацької еліти. Чи не єдиною відмінністю такого вбрання

⁵²ЦДАУК. — Ф. 53, оп. 3, спр. 175. — Арк. 3 зв., 18.

⁵³Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 10450. — Арк. 4.

була його ошатність й дороговизна, виставлена напоказ оточуючим.

Показником навіть не так соціальної, як ієрархічної вищості було також «жалуване царське плаття». У витягу зі справ Малоросійського приказу про видачі українській генеральній і полковій старшині царських нагород за період з 1677 по 1700 рр. полковникам компанійським і сердюцьким пожалувано: в 1688 р. «по байбереку⁵⁴ московского дела, по 2 пары соболей, по 15 рублей пара человеку», в 1690–1692 рр. «по атласу мерою по 11 аршин, да по паре соболей, по 10 рублей пара человеку», в 1692 р. «по байбереку немецкаго дела, мерою по 10 аршин, по 2 пары соболей, по 15 рублей пара человеку», в 1695 р. «по бархату, по обьяри струйчатой золотной, по атласу, по 3 пары соболей, по 10 рублей пара человеку», в 1696 р. «бархату флоренского, да атласу гладкого по 10 аршин, да им же по портищу золотному, и в том числе 15 портищ байберекон, 2 портища обьяри травчатой золотной, мерою всех 10 аршин, по 3 пары соболей, по 20 рублей пара, по 40 соболей, по 150 рублей сорок человеку», в 1697 р. «по обьяри двойной гладкой, да по атласу, по паре соболей по 15 рублей,

да по другой по паре ж соболей по 10 рублей пара человеку. Бархат и байберек золотные по 10 аршин, камки лауданы по 9 аршин, атласы по 10 аршин», у 1698 р. «обьяри гладкой по 6 аршин, атласу гладкого по 10 аршин, по паре соболей по 15 рублей, по другой по 10 рублей», у 1699 р. «обьяри гладкой по 6 аршин, атласу по 10 аршин, по паре соболей, по 15 рублей, да по другой по 10 рублей пара человеку»⁵⁵.

Лише з 20–30-х рр. XVIII ст. старшинський одяг набуває елементів західноєвропейської моди — з'являються довізні тканини (здебільшого сукна й шовки), окремі предмети туалету, аксесуари тощо. Проникнення нових «регулярних» тенденцій у військовий побут Гетьманщини за правління К. Розумовського покликала до життя й перші старшинські однострої, пошиті на європейський кшталт. Згідно опису О. Шафонського, вони склалися з яскравосиніх («лазоревых») німецьких каптанів з червоними вилогами, білого камзолу й «нижнего платья»⁵⁶. Можливо, що компанійські старшини вживали такі самі однострої, тільки присвоєного їм зеленого кольору з червоним прибором.

⁵⁴Тканини, що фігурують у вищенаведених реєстрах, належать, здебільшого, до імпортованих і через це дуже дорогих шовкових матерій. *Атлас* (з тур. буквально «гладкий») — гатунок лискучої шовкової тканини з характерним глянцем (муаром) на лицьовому боці — завозився до Гетьманщини й Московії з Ірану, Туреччини, Італії. *Байберек* — візерунчаста чи гладка тканина з крученого шовку доданням ефектом примхливого світіння муарового малюнку на поверхні (за малюнком розрізняли її гатунки — «струйчатую», «травчатую» та ін.). *Камка* — тонка шовкова тканина з різноманітними візерунками, здебільшого однокольорова. Характерною особливістю камки було поєднання лискучого візерунку й матового тла. «Подвійні» камки складної текстури на зворотньому боці також мали блискуче тло з матовим візерунком. *Тафта* — тонка однокольорова або візерунчаста тканина з туго звитих шовкових ниток. Мала лискучу поверхню й досить жорстку фактуру. *Кармазин* — високоякісне сукно особливо яскравих відтінків. Назва походить від арабського слова *shermisi* — червець (букв. «червоне зерно»), яким фарбували вовняні тканини (див.: Горобець В. Назви тканин та одягу в українських джерелах (За матеріалами XVIII ст.) // Народна творчість та етнографія. — 1972. — № 4. — С. 55–56; Кривонос В. З історії українсько-італійських звязків в середині 14–15 ст. // Центральна і Східна Європа в XV — XVIII ст.: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження проф. Д. Похилевича. — Львів, 1998. — С. 147; Gutkowska-Ruchlewska M. Historia ubiorów. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. — S. 483–492).

⁵⁵ИМР. — Т. 2. — С. 17–22.

⁵⁶Пор.: Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 66, 68.

Масштабніша уніфікація найманського одягу теж припала, судячи з джерел, на середину XVIII ст. «Словарь малорусской старины» В. Ломиковського зазначає, що в середині — другій половині XVIII ст. «мундир их (компанійців. — О. С.) был — зеленая черкеска с красными обшлагами и красной исподний кафтан; большею частию носили они узкие шаровары, а иногда штаны голландцами называемые; шапки их были круглые... сапоги носили коротенькие»⁵⁷. Детальми й силуетом описаний однострій досить виразно нагадує козацьку форму, впроваджену за гетьманування К. Розумовського, малюнки якої зробив художник Т. Калиновський для «Летописного повествования о Малой России» О. Ригельмана⁵⁸. Її основу становив сукняний каптан з шальовим коміром і невеличкими вилогами на вузьких рукавах, який в мемуарній літературі й актовій документації звичайно називали *черкескою*. Прикметно, що на відміну від минулого століття «военнослужащим не позволено было носить долгих кафтанов, — пише В. Ломиковський, — а токмо немного ниже колен, чтоб легче и на лошадей вскочить и маршировать беспрепятственно»⁵⁹. Під каптан одягався так само коротенький *жупан* з глухим стоячим комірцем на гапликах. Поверху одяг оперезувався тканим кушаком. За форменний головний убір правила поширена на той час шапка — *магерка* — з околицею чорної овечини та круглим сукняним наголовком, підшитим з середини ватою, й прикрашеним згори двома навхрест нашитими галунами.

На ілюстраціях із видами сотницького та козацького одностроїв видно також широкі шаровари білого кольору,

Гренадер зі с. 64, зменшений в 1,3 рази

Малюнок 3. Гренадер Лейб-батальону гвардії Фрідріха Вільгельма I в повній парадній формі.

⁵⁷Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским // КС. — 1894. — № 8. — С. 28.

⁵⁸Ригельман А. Летописное повествование о Малой России... — М., 1846. — Приложения.

⁵⁹Там само. — С. 17.

заправлені у високі чоботи з призбореними халявами. Натомість, зі свідчень Ломиковського ясно випливає, що замість шароварів компанійці носили *итани* або ж *галанці* — завужені до низу порти, притаманні міському одягові, й чоботи з короткими халявами, можливо, *боти*⁶⁰. Той факт, що компанійці носили однострої козацького типу, тільки зелені, підтверджує в своєму «Топографическом описании Черниговского наместничества» й О. Шафонський⁶¹.

Втім, ці деталі можуть свідчити зовсім не про появу описаних вище «регулярних» тенденцій, а швидше бажанням гетьманів уподібнити вигляд найманих полків до придворних гвардій Росії й Польщі. Віяння Європи, таким чином, зводилися лише до наслідування військової моди, а не стратегії дисциплінування й ієрархізації.

* * *

Слідування певному способу життя, пов'язаного з рицарським, читай — воляцьким, ремеслом, безперечно, передбачало засвідчення своєї належності до цього ремесла, а відтак і до певної соціальної групи. Найманці, котрі формально не входили до козацького стану, але були задіяні у військовому житті, з тогочасного погляду, фактично мало чим відрізнялися від козацтва, хіба що своєю неосілістю й тісною підпорядкованістю центральній владі. Саме гетьмани, що дали життя охотницькому війську, підтримували його існування й, звичайно, ж поряdkували ним у власних інтересах, виступали ніби протекторами й володарями цих напівпривілейованих рицарів. Влада володаря мала вирішальне значення для найманців не тільки з огляду на забезпечення правового захисту, певного престижу, кар'єрних можливостей,

матеріального збагачення, але й просто фізичного існування за рахунок сплачуваного жалування. Барва, в цій ситуації виступала одночасно й як символічна відзнака цих зв'язків, й як колективна відзнака гетьманських військових слуг-найманців, чітко відділяючи їх від козацького загалу, й як ефективний важель впливу на неспокійне середовище «військових заробітчан».

Однак, одноманітність і позірна уніфікованість такого одягу не мала нічого спільного з стандартизованою по всіх параметрах уніформною західноєвропейських регулярних армій. Парадоксально, але складаючись з найманців, і будучи постійними, армії держав Західної та Східної Європи, в тому числі й Гетьманату, рухалися принципово різними напрямками. На Сході регулярність не пустила в системі символіки достатньо глибоких коренів: одноманітний одяг видається час від часу, перелік предметів, що входять до його складу досить обмежений. Тутешні держави ще надто слабкі, аби мати мережу мануфактур, швалень, складів для його виготовлення й зберігання або принаймні достатню кількість грошей на відповідні закупки. На відміну від збройних сил Франції, Англії, Пруссії, де до вояка застосовується необмежений примус, позбавляючи його власної ідентичності й максимально підкоряючи державній владі, Схід Європи продовжує сповідувати типово патріархальну символіку, визначену стосунками володаря й слуг. Одяг тут уніфікується на основі елементів не міського костюму (ознака типова для урбанізованого Заходу з його міською економікою), а станового — козацького, підкреслюючи в першу чергу соціо професійну належність власника.

⁶⁰Матейко К. Український народний одяг: Етнографічний словник. — К., 1996. — С. 71, 139.

⁶¹Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... — С. 68.